

הפתרון הסופי ומשפט המודרניות

יקי מנשנפרוינד

מקס אואה, גיבור ספרו השנוי במחלוקת של ג'ונתן ליטל, נוטוח החסד, הוא קצין גרמני, כוכב עולה בשורות האס-אס, המתמנה לעמדת מפתח במטהו האישי של היינריך הימלר. במסגרת תפקידו החדש הוא מתבקש לדאוג להפקת התועלת המרבית מכוח העבודה האנושי הכלוא במחנות הריכוז. לשם כך הוא נפגש עם שורה של פונקציונרים ובהם גרהרד מאנר, ראש מחלקת "ארבייטסאינזץ", האחראי על ארגון עבודת הכפייה של אסירי המחנות. מאורר, "איש צעיר עדיין, חסר תארים אקדמיים אך בעל ניסיון מקצועי מוצק בהנהלת חשבונות ובניהול", מותיר רושם חיובי מאוד על אואה, המדבר בשבחיו:

התעתדתי לראותו בהמשך עוד פעמים מספר, ולהתכתב עמו באופן סדיר, ותמיד לשביעות רצוני. במידה מסוימת, ייצג עבורי סוג של נאציזם-סוציאליסט אידיאלי, שבד בבד עם היותו איש בעל ולטאנשאונג [ראיית עולם] עליו להיות איש שמשיג תוצאות. ותוצאות – תוצאות ממשיות ומדידות – היו עצם חייו של מאורר. הוא אמנם לא המציא לבדו את כל אמצעי הפעולה של הארבייטסאינזץ, אך יצר מכל הבא ליד מערכת מרשימה של איסוף נתונים סטטיסטיים, שהקיפה עתה את כל המחנות... את המערכת הזו הסביר לי בסבלנות, והראה לי בפרוטרוט את הטפסים האחידים

והמודפסים שכל מחנה חויב למלא ולהחזיר, בצינו בפני את המספרים החשובים ביותר ואת האופן הנכון לפרש אותם.¹

בעיני אואה, השילוב בין ראיית העולם הנכונה ובין היכולת להשיג תוצאות "ממשיות ומדידות" עושה את גרהרד מאורר, הפקיד החרוץ, ל"נאצינול-סוציאליסט אידיאלי" – ורבים מן הקוראים, המחזיקים בוודאי בהשקפה שונה בתכלית, יאמצו את הדימוי הזה. עזה ככל שתהא סלידתנו מן ה"אידיאל" המגולם במאורר, הוא משקף היטב כפילות חידתית הטורדת את מנוחתו של כל מי שתוהה על פשרה של התופעה הנאצית. אם יש מסתורין כלשהו בעלייתו של הרייך השלישי ובפשעים שביצע נגד האנושות בכלל ונגד העם היהודי בפרט, הרי הוא טמון בדיוק בדיסוננס השערורייתי, הבלתי נסבל ממש, בין התמסרותם של גרמנים רבים כל כך לאידיאולוגיה חשוכה וסהרורית ובין הדרך המחושבת, השקולה והרציונלית לכאורה שבה כלכלו את מעשיהם – לא רק לפני הפרק החשוך הזה בתולדותיהם, אלא גם במהלכו.

אלא שעל פי דעה אחת, שקנתה לה שביתה בקרב חוגים אינטלקטואליים מסוימים, אין כאן כל מסתורין או כפילות: מה שנראה במבט ראשון כהתנגשות בין צדדים שונים וקוטביים בנפש האדם ובתרבותו מעיד למעשה על הזהות, או לפחות על הקרבה, ביניהם; אין להתפלא על כך שהנאציזם אימץ בקלות יתרה סממנים מודרניים כל כך – שהרי במודרנה עצמה טמון היה מלכתחילה משהו "נאצי".

לא קשה להבין כיצד משתלבת דעה זו במגמה הכללית יותר של ביקורת חריפה על תרבות המערב, ובייחוד על מורשת הנאורות, הזוכה כיום לפופולאריות עצומה בפקולטות למדעי הרוח והחברה. ההגות הרדיקלית, הנהנית ממעמד הגמוני בכמה מן הדיסציפלינות האקדמיות, שמה לה למטרה לקרוע את המסווה מעל היומרות הריקות של ההומאניזם, של המדע ושל התבונה, שעליהן השליך המערב את יהבו מאז המאה השמונה-עשרה, ולחשוף את האמת העגומה על אודות מנגנוני הדיכוי והניצול שיומרות אלה משרתות בפועל. על פי הסיפּר ההיסטורי שמתוות התיאוריות הביקורתיות, הנאציזם לא היה מכשול פתאומי בדרך שסללה הציוויליזציה האירופית בשם הקדמה, אלא תחנה באותו נתיב; והשוואה גם היא לא הייתה תוצר של אידיאולוגיה סוטה, שהפנתה עורף לערכי הנאורות, אלא ביטויה המובהק, המשוכלל והמזווע ביותר של הרציונליות המודרנית. "מה שנחשף באפוקליפסה של אושוויץ", מדגיש הוגה הדעות הצרפתי פיליפ לאקוֹלברט, "הוא לא פחות ולא יותר

ממהותו של המערב – ומאז היא אינה מפסיקה להיחשף".² באותה רוח קובע הסוציולוג היהודי-פולני זיגמונט באומן כי השואה הייתה "דיירת חוקית בביתה של המודרניות, דיירת שהייתה חשה עצמה זרה בכל בית אחר".³ התיאולוג היהודי-אמריקני ריצ'רד רובינשטיין מצהיר כי "השמדת עם היא ביטוי מהותי של הציוויליזציה המודרנית כפי שאנו מכירים אותה",⁴ והפילוסוף הישראלי עדי אופיר ממקם את "עולם המוות" של מחנות ההשמדה הנאציים על רצף אחד עם חברות מערביות דמוקרטיות:

אשוויץ היא, בין השאר, הצירוף הספציפי של המתה בגז והמתה המונית וחיסול שיטתי ומסודר, שאפשר למכונת המוות לפעול ביעילות מחרידה שכזו. כשמפרקים את המכונה הזאת לגורמים מוצאים שהפרקטיקות שקיימו אותה והטכנולוגיות שהופעלו בה מתקיימות או מוכנות להפעלה בהרכבים ובצירופים שונים בלב החברות המערביות ולא רק הרחק מעבר לגבולן, וכי הן חלק בלתי נפרד ממערכות שליטה אחרות המתקיימות כמעט בכל המשטרים הדמוקרטיים בעת הזאת ומיחסי הכוחות המופעלים בהם מבית ומחוץ.⁵

אין ספק כי לטיעונים המרשיעים את המודרניות בהכשרת הקרקע לקטסטרופה של השואה יש כוח משיכה לא-מבוטל: הם משלבים במיומנות תחכום אינטלקטואלי ברטוריקה מוסרית סוחפת. ועם זאת, כפי שניווכח, הם מבוססים על פרשנות מוטעית ומטעה, הנוטה להבליט היבטים מסוימים של מה שמכונה "הפרויקט המודרני" ולטשטש כמה מצדדיו האחרים, שאינם מתיישבים עם הרושם הקודר שהם מבקשים לעורר. לכן, חשיפת הכשלים המונחים ביסוד ההאשמות הללו אינה רק מלאכה הכרחית של תיקון סילוף היסטוריוגרפי מקומם; יש בה גם משום צורך מוסרי, כיוון שהיא ממירה ייאוש אפנתי באמונה כנה – ונחוצה כל כך – ביכולתו של האדם לחלץ עצמו מן החשיכה.

אין צורך לאמץ את הדמיון כדי לזהות את הנאציזם כתופעה מודרנית לכל דבר ועניין. מה שמקל על הזיהוי הזה הוא העובדה הפשוטה שהרייך השלישי לא היה מדינה נחשלת, כי אם מעצמה מדעית וטכנולוגית. במחקרו מאיר העיניים המלחמה הנאצית נגד הסרפן, שראה אור ב-1999, מונה רוברט פרוקטור, היסטוריון של המדע מאוניברסיטת סטנפורד, את ההישגים הטכניים שרשמו לזכותם מדענים גרמנים תחת השלטון ההיטלראי, ומזכיר פיתוחים במגוון תחומים ובהם שידורי הטלוויזיה, השימוש במחשבים אלקטרוניים,

שכלול מנוע הסילון, ניסויים בהקלטות על סרט מגנטי, מחקר בתחום ביקוע האטום, תכנון טילים בליסטיים בין-יבשתיים (שמעולם לא נבנו בפועל בידי הגרמנים) והמצאת כסא המפלט.⁶

איש לא יכחיש כי מדובר בהישגים מרשימים, אבל ספק אם אפשר לזקוף אותם לזכותו של "המדע הנאצי". נכון, מחקרים שהניבו פיתוחים וגילויים – לרוב בפיזיקה, בכימיה, בהנדסה, במדעי המחשב, ברפואה ובתחומים נוספים – נערכו תחת עינם הפקוחה (ולעתים בעידודם) של השלטונות הנאציים, בידי מדענים שחלקם החזיקו בהשקפות נאציות ושנקטו לעתים "שיטות נאציות" (דוגמה מפלצתית, אחת מני רבות, היא הניסויים שערכו רופאים גרמנים באסירי המחנות כדי לבדוק את השפעתם של שינויים בלחץ האוויר על גוף האדם). אבל במדע עצמו, בנתונים שנאספו, בהמצאות ובשכלולים שהפיק, לא היה שום דבר גרמני או נאצי – בדיוק כשם שאי-אפשר לייחס לתורת היחסות של אלברט איינשטיין מאפיינים יהודיים או למצוא בדרוויניזם סממנים אנגליים-ויקטוריאניים. הסופר והמחזאי הרוסי אנטון צ'כוב היטיב להסביר את הנקודה הזו כשכתב: "אין מדע לאומי, כמו שאין לוח כפל לאומי. מה שהוא לאומי חדל להיות מדעי".⁷

התמונה מורכבת מעט יותר בכל האמור בענפים מסוימים של המחקר המדעי הגרמני, שהתגייסו לאישושה של השקפת העולם הנאצית ושירתו אותה בהתלהבות. כך, למשל, ב'מכון למורשת האבות' שהקים היינריך הימלר בשנת 1935 הועסקו מלומדים ממגוון תחומים בניסיון לאתר ולמפות את שורשיו הקדומים לכאורה של הגזע הארי. חוקרים נשלחו מטעמו למסעות בכל רחבי העולם, נטלו חלק בביזה של מוזיאונים באירופה הכבושה, ערכו ניסויים אכזריים בבני אדם ומדדו גולגולות של אסירים יהודים.⁸ משאבים בהיקף נרחב הרבה יותר השקיעו הנאצים במדיניות "ההיגיינה הגזעית", שנועדה להבטיח את בריאותו ואת חיוניותו של העם הגרמני ולפטור אותו מן הזוהמה הביולוגית שדבקה בו. מדיניות זו, שנעזרה בשירותיהם של רופאים, פסיכיאטרים וגנטיקאים מכל רחבי הרייך, הובילה לעיקורם של כארבע מאות אלף בני אדם – חולים, נכים, מפגרים וסתם חלכאים ונדכאים – שנמצאו "בלתי ראויים" להעמיד צאצאים, לרציחתם של מאתיים אלף איש במסגרת תכנית ה"אאותנזיה" ("המתת חסד") בתחילת מלחמת העולם השנייה, ובסופו של דבר, לאקט האולטימטיבי של טיהור ביולוגי – השמדת יהודי אירופה.⁹

העיסוק בהיגיינה גזעית לא היה ייחודי לרייך השלישי. בשנת 1883 טבע החוקר האנגלי פרנסיס גלטון, בן דודו של צ'רלס דרווין, את המונח "אאווניקה"

(eugenics) – נגזר מן הקידומת היוונית eu, שפירושה טוב או אמיתי, ומן הסיומת gen, שפירושה מקור) כדי לתאר את הניסיון לשיפור האנושות באמצעות טיפוח התכונות התורשתיות המשובחות וניכושן של הגרועות. בסוף המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים פרחת התנועה האאוגנית בארצות-הברית ובאירופה, והשפעתה הגוברת אף באה לידי ביטוי בחקיקה ובמדיניות מעשית. בשנת 1907 התקבל באינדיאנה חוק המאפשר עיקור בכפייה של עבריינים ושל רפי שכל החוסים במוסדות המדינה, ועד שנות השלושים הונהגו חוקים דומים בשלושים מדינות בארצות-הברית (האחרון שבהם נחקק ב-1937 בג'ורג'יה). חוקי עיקור נקבעו גם באירופה – בדנמרק, בשבדיה, בנורבגיה, באיסלנד ובפינלנד. דווקא הניסוי האאוגני הגדול בהיסטוריה – זה שהתרחש באימפריה הנאצית – גרם לירידת קרנה של התנועה במערב, אף שרישומם של כמה מרעיונותיה מוסיף ללוותנו עד היום.¹⁰

שלא במפתיע, די בעובדות אלה כדי לשכנע את מבקריו הרדיקליים של המערב כי יש להושיב את החברה המודרנית כולה על ספסל הנאשמים של משפטי נירנברג. מישל פוקו, מנציגיה הבולטים של ההגות הפוסט-מודרנית, קשר במיומנות את האובססיה האאוגנית של הגזענות הנאצית עם המנטליות הבורגנית בכללה. לדבריו,

את הנאציזם לא המציאו המשוגעים הארוטיים הגדולים של המאה העשרים, אלא הזעיר-בורגנים הקודרים, המשעממים והמבחילים ביותר שניתן לדמיין. הימלר היה סתם אגרונום והוא נישא לאחות. אנחנו חייבים להבין שמחנות הריכוז נולדו מן הצירוף בין דמיון של אחות בית חולים לדמיון של מגדל עופות. בית חולים פלוס לול – זוהי הפנטזיה שעמדה מאחורי מחנות הריכוז... הנאצים היו עוזרות בית במובן הרע של המילה. הם עברו עם מטאטאים ועם מטליות, מתוך שאיפה לטהר את החברה מכל דבר שהם חשבו שהוא מוגלה, אבק, טינופת: חולי עגבת, הומוסקסואלים, יהודים, גזעים מעורבים, שחורים, משוגעים. ביסוד הנאציזם עמד החלום הנתעב של הזעיר-בורגני בדבר היגינה גזעית.¹¹

פוקו תפס את הנאציזם כאחד מגילוייו הרבים של מה שכינה בשם "ביו-כוח" – צורה של שליטה שעיקר עניינה הוא "מנהל הגופים והניהול החשבונאי של החיים".¹² ה"ביו-כוח" פועל על התהליכים הביולוגיים של "השגשוג, הלידות והתמותה, רמת הבריאות, משך החיים, אריכות הימים וכל התנאים שיכולים לגרום בהם לשינויים".¹³ במילים אחרות, הכוח הזה אינו מסתפק, כמו

הסמכות הריבונית הישנה, בזכות "להניח לחיות"; הוא מבקש לאחוז בחיים לכל אורכם, "לנהל אותם, להגדיל אותם, להרבות אותם, להפעיל עליהם פיקוחים מדויקים והסדרים כלליים".¹⁴ לדברי פוקו, ה"ביו-פוליטיקה" החלה לשגשג במאה השמונה-עשרה, ונעזרה מראשיתה בטכניקות המודרניות של הדמוגרפיה ושל מדעי החיים כדי למשמע גופים ולווסת אוכלוסיות. הנאציזם רק הביא את העיסוק הזה לשיאו ומימש את הפוטנציאל הרצחני שהיה טמון בביו-פוליטיקה המודרנית מלכתחילה. "אם השמדת עם היא אכן חלומם של הכוחות המודרניים", כתב פוקו, "אין זה מפני שחוזרים היום אל הזכות העתיקה להרוג; אלא משום שהכוח ממקם את עצמו ומפעיל את עצמו במישור החיים, המין, הגזע, במישור של תופעות אוכלוסייתיות רחבות היקף".¹⁵

הטענה כי השמדת עם היא "חלומם של הכוחות המודרניים" מופיעה, בגרסה קיצונית ומקוממת עוד יותר, במאמרו של ההיסטוריון הגרמני דטלף פויקרט, "הולדת 'הפתרון הסופי' מתוך רוח המדע". הטקסט ראה אור לראשונה בגרמנית ב-1989, אבל זכה לתהודה בעיקר עם תרגומו לאנגלית ב-1993.¹⁶ פויקרט, לשעבר חבר במפלגה הקומוניסטית הגרמנית, גרס כי מסלול ההתפתחות של המדע המודרני הוביל באורח בלתי נמנע אל השואה: "מבחינתה של ההיסטוריה העולמית, החידוש ב'פתרון הסופי' טמון בעובדה שהייתה זו תוצאה של דינמיקה גזענית פטלית, הנוכחת במדעי האדם והחברה".¹⁷ רצונם של רופאים, ביולוגים וסוציולוגים גרמנים לכוון חברה אנושית "נקייה" ו"בריאה", שאלמנטים "הרסניים" (כגון נכים ויהודים) הוצאו מתוכה, נבע ישירות מן הכמיהה המדעית הגרנדיוזית לגבור על המוות – אם לא בגופו של היחיד כי אז בגוף הקולקטיבי של האומה. לדברי פויקרט, "מות האלוהים" במאה התשע-עשרה העניק למדע שלטון על החיים. ואולם, מבחינתו של כל בן אנוש אינדיבידואלי, חוויית הקצה של המוות מערערת את השלטון הזה. המדע ביקש אפוא למצוא את ישועתו באלמוות הגזעי של ה-Volkskörper [גוף העם], שלמענו אפשר להקריב אותם חיים שהם ממשיים גרידא, ולכן גם בלתי מושלמים".¹⁸ המסקנה המתבקשת מדבריו של פויקרט היא שהכוח המניע העיקרי מאחורי שואת יהודי אירופה לא היה האנטישמיות דווקא, אלא נשמתו המושחתת של המדע.

דא עקא שהאשמותיו של פויקרט מופרכות כשם שהן יומרניות. הכשל העיקרי בטיעונו (ובמידה מסוימת גם באבחנותיו של פוקו) הוא ההרשעה הגורפת של "המדע המודרני" או של "הכוחות המודרניים" באחריות לרצח עם על יסוד דוגמה מקומית, שאינה משקפת כלל את דפוס הפעולה השגרתית או התקין של הפרקטיקה המדעית. המשפטן הנאצי קרל שמיט טען פעם ש"החריג

מעניין יותר מן המקרה הרגיל¹⁹; המלומדים הרדיקליים מתעקשים לבלבל בין השניים דרך קבע.

ואמנם, כבר במבט שטחי ניכר ש"המדע הנאצי" לא היה אלא פסבדו-מדע, שהונחה על ידי מוטיבציות פוליטיות ואידיאולוגיות. הנאציונל-סוציאליזם ביקש אמנם להתעטף באצטלה מדעית, אלא שניסיונו ליצור מדע "טהור" מבחינה רעיונית ונקי מיסודות "דקדנטיים" הוליד פארסה מפלצתית ("המדע הסובייטי", שאותו טיפחה ברית-המועצות הקומוניסטית, לא הניב תוצאות מרשימות יותר). פשעיהם של 'המכון למורשת אבות' ושל 'מכון המחקר לביולוגיה תורשתית ולטוהר גזעי', שבו הוכשרו מנגלה ועמיתיו, לא היו פרי הבאושים של גישה מדעית קיצונית – כיוון שהמוסדות הללו לא נקטו גישה מדעית כלל ועיקר. בספרה המרתק *גזע הפורענות* כותבת העיתונאית והסופרת הקנדית התר פרינגל כי 'המכון למורשת האבות' התיימר להשתמש בשיטות של מדע מדויק, אולם לאמיתו של דבר עסק ביצירת מיתוסים. "חוקריו הבכירים העסיקו עצמם בעיוות האמת ובתפירת ראיות מפוברקות שיתמכו בתורת הגזע של אדולף היטלר. חלק מהמדענים עיוותו את ממצאיהם במודע; אחרים אספו אותם ללא מחשבה יתרה וללא מודעות רבה לכך שעמדותיהם הפוליטיות הן שמעצבות את מחקריהם. אך כולם שירתו נאמנה את המניפולציה..."²⁰ נשיאו הראשון של המכון, ההיסטוריון והפילולוג הרמן וירת, אף הסביר באחת מהרצאותיו כי "חלפו הזמנים... שבהם האמין המדע שתפקידו הוא לחפש אחר האמת, תהיה אשר תהיה. כעת תפקידו של המדע הוא להמשיך בנבואתו, ולעורר"²¹. למותר לציין כי הגזענות הביולוגית של הנאצים לא סיפקה קרקע פורייה יותר למחקר מדעי רציני. כל ממצא שלא תאם את האידיאולוגיה של המשטר סולק והועלם, וכל רעיון ששירת את הקו הרשמי – מופרך ושרלטני ככל שיהיה – זכה לכל הפחות לחקירה רצינית. במחקרו *עב הכרס*, הרייך השלישי: היסטוריה חדשה, מדגיש מייקל ברליי:

ה"מדע" שתמך במדיניות האאוגנית היה בעיקרו עניין של אמונה, והדבר היה גלוי לעין כאשר מדענים אחראיים ובעלי תודעה מוסרית השתמשו בטיעון המדעי המסורתי כדי להטיל ספק בהנחות הפסבדו-מדעיות שהאאוגניקאים אחזו בהן בקנאות... לא היה שום דבר מדעי במיוחד בהתלהבות שאאוגניסטים מסוימים, וגם היטלר, גילו כלפי מנהגיהם המדומים של חברות פרימיטיביות או של הקדמונים, דוגמת אנשי ספרטה, אך אין בכך כדי לגנות כליל את העת העתיקה. האשמה על בעיות ההווה ועל החורבן העתידי שהקולקטיב הגזעי

עתיד כביכול להיות קרבנו אם ימשיך להתעלם מציווי הטבע הפרימורדיאליים הוטלה תדיר על ההומאניטריות ה"מודרנית". הקשרים בין התערובת המוזרה הזו למדע המודרני אינם מובנים מאליהם כלל.²²

כפי שמדגיש ברליי, התשובה הניצחת להשקפות השרלטניות שבהן החזיק המשטר הנאצי נמצאה, בסופו של דבר, במדע עצמו – האובייקטיבי, הרציונלי, חסר הפניות.²³ מחקרים מדעיים אמנים חשפו את הסילופים, הפרכות והכזבים שהזינו את חזון האוטופיה האאוגנית של היטלר וחבר מרעיו ואת גרסתם הפנטסטית להיסטוריה העולמית. העימות בין "המדע המסורתי" ל"מדע הנאצי" מעולם לא היה מאבק בין שתי מערכות ערכים שונות ומנוגדות או בין שני נראטיבים מתחרים – אם לאמץ את העגה הפוסט-מודרנית האפנתית – אלא עימות בין חתירה מאומצת לאמת ובין התמסרות מוחלטת לכזב.

הניסיון להאשים את המדע המודרני בפשעי הנאצים מוסיף חטא על פשע בהתעלמותו מתרומתו כבדת המשקל של המדע למטרות הומאניטריות. פויקרט ופוקו מגנים בחריפות את האובססיות ההיגייניות שסללו את הדרך ל"פתרון הסופי", אך אינם טורחים להזכיר את ההישגים המדעיים והטכנולוגיים הרבים שהיטיבו בדיוק עם אותן אוכלוסיות שמהן ביקשה האידיאולוגיה הגזענית להיפטר. הרפואה והביולוגיה המודרניות האריכו את חייהם של חולים וקשישים, הקלו על נכים, נאבקו במחלות תורשתיות, טיהרו את מי השתייה בארצות מתפתחות ולחמו בהצלחה במלריה ובכולרה.²⁴ מאות מיליוני בני אדם, שהיו נידונים לעיקור או למוות על פי עיקרי האמונה הנאצית, חבים את חייהם למדע הזה – ולזעיר-הבורגנים הרבים לאינספור העוסקים בו. רק ממרומי מגדל השן של הפקולטות למדעי הרוח והחברה אפשר לפטור תרומה כבירה זו לרווחת האנושות כעוד מפגן מחושב של "ביו-כוח".

הרצח ההמוני הנאצי של יהדות אירופה לא היה רק הישג טכנולוגי של חברה מתועשת, אלא גם הישג ארגוני של חברה ביורוקרטית,²⁵ כותב ההיסטוריון כריסטופר בראונינג. ואמנם, חרושת המוות של הרייך השלישי נשענה על מנגנון מנהלתי אדיר ממדים, שניסה להסדיר את כל ההיבטים הארגוניים של ההשמדה ולתכנן בקפידה כל פרט בתהליך, החל בבידוד היהודים וריכוזם וכלה בסילוק שרידיהם וטיפול ברכוש שהותירו מאחוריהם.

בעיני הוגי דעות ומלומדים מסוימים, ההיבט הביורוקרטי של "הפתרון הסופי" הוא ראייה ניצחת לצביונה המודרני של השואה, ועוד יותר מזה – להיבט האנטי-אנושי של המודרניות עצמה, היבט שרק נוצל ושוכלל עד תום בידי הנאצים.

את השקת הדיון על מקומה המרכזי של הביורוקרטיה בחברה תעשייתית "מודרנית" אנו חבים למקס ובר, מאבות מדע הסוציולוגיה. ובר ראה את הביורוקרטיה כהתגלמות תהליך הרציונליזציה, המארגן את כל ההיבטים של החיים המודרניים באופן שיטתי, יעיל, מבוקר ומחושב. בעולם המנוהל כך ניתנת עדיפות ל"רציונליות של יעדים" (zweckrationale), המבקשת להתאים אמצעים למטרות באופן אופטימלי, על פני התנהגויות המכוונות בידי מסורות, ערכים ורגשות. הביורוקרטיה, ש"הרציונליות של המטרות" (או "הרציונליות האינסטרומנטלית", אם להשתמש במונח שגור יותר בתיאוריה הביקורתית) מוצאת בה את ביטויה המזוקק, הפכה לרכיב מהותי במדינה המודרנית, צורת ארגון "הכרחית לחלוטין לצורכי המנהל ההמוני כיום".²⁶ ובר הכיר ביעילותה העילאית של המערכת המודרנית הזו, אך סבר גם כי היא כולאת את האדם ב"כלוב הברזל של הרציונליות" ושוללת ממנו את אנושיותו: "שום מכונה בעולם אינה מתפקדת בדייקנות המאפיינת את המנגנון האנושי הזה, וגם לא במחיר זול כל כך... החישובים הרציונליים... מורידים כל עובד לדרגת בורג במכונה [הביורוקרטית], ובחשבו כך על עצמו, כל שנותר לו הוא לשאול איך להפוך לבורג גדול יותר... התשוקה לביורוקרטיזציה דוחפת אותנו אל הייאוש".²⁷

גישתו של ובר אל העולם המודרני הייתה מפוכחת וביקורתית מאוד, אולם ספק אם אפילו הוא יכול היה להעלות בדעתו את התפקיד הפעיל שתמלא הביורוקרטיה ברצח שיטתי של מיליוני בני אדם. תרומתו של המנגנון הפקידותי לסדר הנאצי נידונה לראשונה בידי פרנץ נוימן, משפטן גרמני וחוקר מדע המדינה, בספרו בהמות,²⁸ שראה אור ב-1942, אולם היה זה תלמידו, ההיסטוריון היהודי יליד אוסטריה ראול הילברג, שחשף את מלוא היקפה של הביורוקרטיה המורכבת, המסועפת והדקדקנית שהייתה מעורבת בכל שלב משלבי "הפתרון הסופי". במחקרו המונומנטלי, השמדת יהודי אירופה, שפורסם ב-1961, הסיט הילברג את אור הזרקורים של המחקר ההיסטורי מן ההנהגה הנאצית אל המערך האדמיניסטרטיבי שפעל תחתיה, תוך שהוא מסתמך על כמות עצומה של חומר ארכיוני שלא נבדק קודם לכן.²⁹ הילברג תיאר את מפעל הרצח ההמוני של הרייך השלישי כ"תהליך מנהלתי שהוצא אל הפועל בידי ביורוקרטים שאכלסו רשת של משרדים הפרושים על פני יבשת שלמה".³⁰ התהליך הזה לא נוהל בצורה ממורכזת או מתוכננת מראש: לביורוקרטיה שהופקדה על הטיפול

בבעיה היהודית "לא הייתה שום תכנית אב... או תפיסה ברורה כלשהי של פעולותיה"³¹ ובכל זאת, היא התקדמה בהתמדה ובהדרגה, בשורה של צעדים שהלכו והסלימו, לקראת "הפתרון הסופי". מה שסלל את הדרך לאשוויץ, הסביר הילברג, היה דפוס הפעולה הדינמי – ולעתים גם הכאוטי – של מערכת שנדרשה להיפרע מקבוצה מסוימת של בני אדם (קרי, היהודים) וחתרה למצוא מענה אפקטיבי לאתגרים ולקשיים שבהם נתקלה על כל צעד ושעל.³² טיעון זה אומץ לימים בידי האסכולה הפונקציונליסטית בחקר השואה, הגורסת, כנגד העמדה האינטנציונליסטית (ההתכוונותית), כי השמדת יהדות אירופה לא הייתה תולדה של הכרעה אידיאולוגית הרת-גורל, אלא פועל יוצא של "הדרך הפתלתלה" שבה התנהלו, לאורך שנים, מקבלי החלטות ומקבלי פקודות בכל הדרגים של המנגנון הנאצי.³³

עבודתו של הילברג סיפקה גם השראה לספרו של זיגמונט באומן, מודרניות והשואה, שראה אור ב-1989. בניגוד להיסטוריון הזהיר, שהעדיף לדון ב"כיצד" במקום ב"מדוע", לא נרתע באומן מקביעות סוחפות. חיבורו הוא כתב אישום ארוך ומנוסח היטב נגד המודרניות, שבה רואה באומן את אמור-הורתו של הנאציזם. השואה, הוא כותב, "לא חמקה באופן מסתורי מהתנגשות עם הנורמות החברתיות והמוסדות של המודרניות. היו אלה הנורמות והמוסדות הללו שהפכו אותה לאפשרית".³⁴ רק חברה מתועשת, המתנהלת על פי כללי הרציונליות האינסטרומנטלית, יכולה הייתה להוציא אל הפועל תכנית כה שטנית, באופן כה שיטתי: "הציוויליזציה המודרנית לא היוותה תנאי מספיק לשואה; אך היא הייתה מעל לכל ספק תנאי הכרחי לקיומה. בלעדיה אי-אפשר לחשוב על השואה".³⁵

הנאצים, קובע באומן, אמנם לא המציאו את רצח העם – ההיסטוריה ידעה לא מעט מקרים של מחיקת אוכלוסיות שלמות מעל פני האדמה – אולם הם העניקו לו צביון מודרני במובהק. מה שמבדיל רצח עם מודרני מרצח עם "גרידא" הוא העובדה שיש לו מטרה, שהוא משרת "חזון רחב יריעה של חברה מושלמת, טובה יותר ושונה באופן רדיקלי".³⁶ ההנדסה החברתית הגזענית שבה עסקו הנאצים במרץ אף היא חידוש של העידן הנוכחי: היא מבטאת את הדחף המקנן בתרבות המערבית עוד מימי הנאורות "לעצב מחדש את החברה, להכפיף אותה בכוח לתכנית-על שגובשה באופן מדעי".³⁷

כדי לתרגם שאיפה מגלומנית זו לשפת המעשה, נזקקו הנאצים להמצאה מודרנית אחרת – לביורוקרטיה. גזענות, מדגיש באומן, היא "בראש ובראשונה מדיניות, ורק לאחר מכן אידיאולוגיה. וכמו כל מדיניות, היא נזקקת לארגון,

למנהלים ולמומחים³⁸. בדומה להילברג ולפונקציונליסטים אחרים, סבור גם באומן כי תהליך ההשמדה לא תוכנן מלכתחילה בידי ההנהגה הנאצית, אלא "בושל" בידי פקידים, לאחר שכל הדרכים האחרות לסילוק היהודים משטח הרייך מוצו או נקלעו למבוי סתום:

הלקח המזעזע ביותר העולה מניתוח "הדרך הפתלתלה לאושוויץ" הוא שלאחר שנכשלו כל יתר האפשרויות, הייתה הבחירה בהשמדה פיזית כאמצעי הנוכח להגשמתה של משימת ה־"entfernung" (הרחקה) תוצאה של הליכים ביורוקרטיים שגורחיים: חישוב של אמצעים ומטרות, של איזון תקציבי ויישום כללים אוניברסליים. יש לציין כי הבחירה הייתה תוצאה של מאמץ רציני למצוא פתרונות רציונליים ל"בעיות" שהתעוררו בזו אחר זו בנסיבות המשתנות... "הפתרון הסופי" לא התנגש בשום שלב משלבו עם השאיפה הרציונלית להגיע ליישום יעיל ואופטימלי של יעדיו. נהפוך הוא, מקורו היה בדאגה רציונלית כנה והוא נוצר בידי ביורוקרטיה שהייתה נאמנה לצורתו ולתכליתו.³⁹

באומן מגלה בדפוסי הפעולה האופייניים של המנגנון הביורוקרטי את התשובה לשאלה כיצד נכוננו בני אדם רבים כל כך – טיפוסים נורמליים מבחינות רבות – ליטול חלק ברצח המוני. התשובה, הוא טוען, נעוצה בחלוקת העבודה המנהלתית: בהרחיקה את מחוללי הפעולה מתוצאותיה ואת הפושעים מן הקרבנות, מתפקדת שרשרת הסמכויות של המערכת הפקידותית כמאלחש מוסרי: "בשל הריחוק המעשי והמנטלי של בעלי התפקידים בהירארכיה הביורוקרטית מן השלב הסופי של התהליך, הם עלולים לתת פקודות כשאין הם מבינים הבנה מלאה את תוצאותיהן בשטח, ובמקרים רבים יתקשו להעלות בדמיונם לאן יוביל ביצוע פקודותיהם".⁴⁰ יתר על כן, נטייתה של הביורוקרטיה להתייחס אל מושאי פעילותה במונחים מופשטים – כמספרים על דף, כעקומה של גרף, כגזרות בעיגול – שללה מן הקרבנות את אנושיותם והקלה את חיסולם.⁴¹ "המסקנה העולה מכל זה", כותב באומן,

היא שאופן הפעולה הביורוקרטי, כפי שזה התפתח בתהליך המודרניזציה, מכיל בחובו את כל היסודות הטכניים שהיו דרושים לביצוע השמדות עמים. אפשר לרתום את אופן הפעולה הזה למטרות השמדה המונית בלי שיהיה צורך לשנות באופן ממשי את המבנה והמנגנונים שלו ואת הנורמות ההתנהגותיות השוררות בו.⁴²

הדיאגנוזה שמציע באומן אינה מותירה מקום לספק: מי שמתחקה אחר שורשי "הפתרון הסופי" לא ימצא אותם בשנאת היהודים או בהיבט אחר של האידיאולוגיה הנאצית, אלא בדינמיקה הטיפוסית לחברה המודרנית בתור כזו. ומאחר שהדגם הביורוקרטי הרציונלי, שחולל את השואה, רק התחזק והתבסס לאחר מלחמת העולם השנייה, הרי שאין להוציא מכלל אפשרות את הישנותה של הזוועה. בלשונו של באומן, "אף אחד מן התנאים החברתיים שאפשרו את אושוויץ לא נעלם לחלוטין, ושום אמצעי יעיל לא ננקט כדי למנוע... קטסטרופות בנוסח אושוויץ".⁴³

בחירתו של באומן להציג את הרציונליות האינסטרומנטלית ככוח המניע העיקרי, גם אם לא הבלעדי, של מנגנון הרצח הגרמני, מעניקה לחיבורו נופך סנסציוני, אולם היא גם מקור חולשתו. הליקוי המהותי ביותר בניתוח של באומן הוא טשטוש התפקיד המרכזי שמילאה השקפת העולם הנאצית בהנעתו של "הפתרון הסופי" ובהוצאתו אל הפועל. ככלות הכל, כפי שמסביר חוקר השואה הישראלי יהודה באואר, השקפה זו לא רק חייבה את תהליך ההשמדה, אלא גם דחפה אותו ללא הרף לעבר מימוש מטרותו – למרות, ולא בגלל, מעורבותה של מערכת פקידותית במתרחש:

על יסוד תיאורו של באומן אפשר להניח שהמנגנון הביורוקרטי הגרמני היה "יעיל" ומודרני, אבל אין זה כך. לעתים קרובות זו הייתה מכוונה מגושמת, לא-יעילה ומלאת סתירות, שבה כל "אחווה פיאודלית" במדינה הנאצית פעלה על פי האינטרסים של עצמה ונלחמה בכל כדי לשמר אותם... היעילות הייחודית שהראו [הנאצים] בהשמדת היהודים – לעתים מסיבות פסבדו-פרגמטיות – מצביעה, למען האמת, על ההשפעה הרבה שהשפיעה עליהם האידיאולוגיה.⁴⁴

ואמנם, בניגוד גמור לקביעתו של באומן כי הגזענות הנאצית הייתה "בראש ובראשונה מדינית, ורק לאחר מכן אידיאולוגיה", הקפידו בכירי הרייך השלישי להבהיר לפקודיהם כי מחויבותם לחזונו האנטישמי של המשטר גוברת על כל שיקול רציונלי, ובכלל זה אפילו על אינטרס השימור העצמי של המדינה הגרמנית.⁴⁵ כאשר פנה הרייכסקומיסר היינריך לוחזה אל אלפרד רוזנברג, האידיאולוג הראשי של המפלגה הנאצית, במהלך שנת 1941, ושאל אותו אם הכרחי להשמיד את כל היהודים במזרח אירופה "מבלי לקחת אינטרסים כלכליים בחשבון; הוורמאכט זקוק לפועלים מיומנים בתעשיית הנשק, למשל",

ענה לו רוזנברג כי "אין לקחת בחשבון שום חישוב כלכלי כשדנים בפתרון הבעיה הזו".⁴⁶ ההיסטוריון שאול פרידלנדר, המביא אנקדוטה זו, מזכיר ש"רדיפת יהודי אירופה והטבח שעשו בהם חיסלו כוח עבודה עצום בשעה שהרייך הנאצי היה שרוי בשלבים המכריעים ביותר של המלחמה הכוללת... על פי הסטטיסטיקה שנערכה בעניין זה גרם 'הפתרון הסופי' לכלכלת המלחמה הגרמנית הפסד כה גדול, שרכוש הקרבנות לא היה בו כדי לפצות עליו".⁴⁷

אי-אפשר להבין מדיניות כה הרסנית בלי להכיר בעובדה שהאידיאולוגיה הנאצית הייתה, בעיקרה, לא רק אי-רציונלית אלא אף אנטי-רציונלית. היא התרפקה על עברה הפגאני, הטרומ-נוצרי, של האומה הגרמנית, אימצה רעיונות רומנטיים בזכות השיבה לטבע ולהוויה "אורגנית" יותר וטיפחה ציפיה אפוקליפטית לאחרית הימים, שבה יוכרע המאבק הנצחי בין הגזעים. "הנאציזם מעוגן בדטרמיניזם בלתי אישי, נחרץ וכעין מדעי. ועם זה, הוא עטוף בערפל של מיתוסים ואגדות טבטוניים-ואגנריים, ולעולם קללת הפטליזם רודפת אותו", כתב יעקב טלמון, מבכירי חוקרי ההיסטוריה של המחשבה הפוליטית.⁴⁸ הבוז לרציונליות וזיהויה עם הנאורות השנואה היו טבועים בתשתית של המחשבה הנאצית; האידיאולוגים של התנועה הדגישו את הניגוד בין הפעולה השכלית ה"הרסנית", "החשיבה על העולם" (welt-an-denken), המפרקת את המציאות באמצעות המשגה, חישוב ותיאוריות, ובין "ראיית העולם" או "תפיסת העולם" (welt-an-schauung) שהיא חוויה טבעית ובלתי אמצעית.⁴⁹ מול האידיאל הבורגני-ליברלי ה"מנוון" של שלטון התבונה, הם העלו על נס את הרעיון של החיים הספונטניים, הטוטליים, שאינם מניחים לפשרות ולדילמות לעמעם את כוחם השופע.

העולם החדש והאמיץ שראו הנאצים בעיני רוחם לא יכול היה לסבול את נוכחותו של היהודי - צורת חיים טפילית ומפיצת נגעים. האנטישמיות לא הייתה מרכיב אחד מני רבים בחזון ההיטלראי; היא הייתה דוגמה מכוננת, אובססיה שהרעילה אומה שלמה ורדפה את מנהיגה, היטלר, עד רגעיו האחרונים ממש. הגזענות והשנאה היוקדת ליהודים אמנם רתמו לשירותן פקידים וטכנאים - אנשים "נורמליים" מבחינות רבות - אולם הן מעולם לא הלכו לאיבוד בסבך הפרוצדורות המנהלתיות והחשובים הביורוקרטיים של עלות-תועלת. הן היו גורם קבוע, מוטיבציה בלתי מתפשרת: כוח דינוני שתפעל מנגנונים אפוליניים.⁵⁰

באומן ומבקררים אחרים של המודרניות מייחסים חשיבות שולית בלבד לאי-הרציונליות של האנטישמיות הנאצית, מאחר שהם להוטים להרחיב ככל

האפשר את המטרה שלעברה הם משגרים את חציהם. ואולם, בהיחפזם להטיל את האחריות לפשעי הרייך השלישי על כתפי הציוויליזציה המודרנית כולה, הם יוצרים היסטוריוגרפיה חד־צדדית וכוזבת. בכך הם מחבלים בעצם האפשרות לרדת לחקרה של השואה ולהפיק ממנה לקחים ממשיים לעתיד – חבלה שאינה רק קלקול אינטלקטואלי, אלא גם עוול מוסרי.

מובן שיש מקום לבקר את המודרניות. ביקורת כזו היא הכרחית, ופעמים רבות גם צודקת. ואולם, כדי להפריד את המוץ מן התבן, את הטענות הלגיטימיות מן ההתקפות חסרות השחר המעלות שוב ושוב באוב את הדמון הנאצי, ראוי לברר מה בעצם הבטיחה המודרניות, היכן אכן הכזיבה, אילו מן התקוות שנתלו בה לא היו ריאליות מלכתחילה, ואולי חשוב מכל – האם אפשר אמנם להגדירה ככישלון לנוכח מה שהתרחש במחנות ההשמדה. ההתמודדות עם השאלות כבדות המשקל האלה תובעת דיון מעמיק; כאן נסתפק בהצגת כמה נקודות למחשבה.

המונח "מודרניות", שהוזכר לא אחת במאמר זה, צץ בהקשרים שונים לאורך ההיסטוריה (הוא הופיע לראשונה כבר בשלהי המאה החמישית לספירה). המונח מציין בדרך כלל עמדה מסוימת, סוג של תודעה, התופסת את ההווה, או את העתיד הקרוב, כחידוש מהותי ודרמטי בהשוואה לעבר. בהקשר ההיסטורי והסוציולוגי, המונח מציין את העידן שהחל לאחר ימי הביניים הנוצריים, ובאופן ספציפי יותר, את תהליכי החילון, התיעוש, העיור והביורוקרטיוזציה ששינו את פני החברה המערבית במהלך מאות השנים האחרונות. ואולם, מבחינה אינטלקטואלית, מה שמכונה "פרויקט המודרנה" מזוהה בראש ובראשונה עם הנאורות האירופית ועם שאיפתה לשחרר את האנושות מכבלי הדעה הקדומה והמנהג המאובן ולכונן סדר חדש, הרמוני ומתוקן, בעיצובה של התבונה. התנופה המדעית חסרת התקדים, החקירה המוסרית והפוליטית הרציונלית וההתנסויות החדשניות בתחום האמנותי – כל אלה הפיחו באנשי המאה השמונה־עשרה תקווה עזה כי הנה־הנה עתיד האדם להיחלץ, בלשונו של הפילוסוף עמנואל קאנט, "מחוסר בגרותו".⁵¹

ההתפכחות החלה, כמובן, עוד לפני שואת יהודי אירופה. ההבטחה לעידן חדש, שבו ימצא המין האנושי מזור לתחלואיו הפיזיים והרוחניים בזכות ההבנה והכוחות שבהם חונן אותו המדע, התנפצה לרסיסים בטבח ההמוני חסר הפרש של מלחמת העולם הראשונה. תחושת האכזבה העמוקה והייאוש שהשתרר

בעקבותיה הדהדו בדברים שכתב הפילוסוף היהודי-גרמני אדמונד הוסרל, מורו של מרטין היידגר, בחיבור משבר המדעים האירופיים והפנומנולוגיה הטרנסצנדנטלית, שראה אור ב־1936:

הבלעדיות שהניחה לעצמה השקפת העולם של האדם המודרני, במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, להיות מושפעת מהמדעים הפוזיטיביים ולהסתנוור מה־prosperity שנוצרה הודות להם, פירושה היה הפניית עורף אדישה לשאלות שהן-הן המכריעות בעיני אנושות אמיתית. מדעים של עובדות יוצרים בני אדם של עובדות בלבד. השינוי בהערכה הפומבית היה בלתי נמנע, במיוחד אחרי המלחמה, והוא נהפך בהדרגה, כפי שאנו יודעים, להלך רוח עוין בקרב הדור הצעיר. במצוקת חיינו – כך אנו שומעים – אין למדע זה מה לומר לנו. הוא שולל, עקרונית, דווקא את השאלות שהן הבערות בעיני האדם, שהופקר בתקופתנו למהפכים הגורליים ביותר: השאלות בדבר משמעותו או חוסר משמעותו של כל הקיום האנושי הזה... אבל כלום תוכל באמת להיות לעולם ולקיום האנושי בתוכו משמעות, אם המדעים טוענים שרק מה שניתן לקבוע אובייקטיבית, באופן כזה, יכול להיחשב לאמיתי, ואם להיסטוריה אין מה ללמד מלבד קביעת העובדה שכל צורות העולם הרוחני, כל תנאי החיים, האידיאלים, הנורמות, שבני האדם סומכים עליהם, נוצרים ונמוגים מחדש, כמו גלים חולפים, ושכך היה ויהיה תמיד, שהתבונה מוכרחה שוב ושוב להפוך להבל-הבלים, והמעשה הטוב למטרד? כלום נוכל לנחם את עצמנו בכך, כלום נוכל לחיות בעולם זה, שאירועיו ההיסטוריים אינם אלא רצף בלתי פוסק של התקדמות מדומה ואכזבות מרות?⁵²

ההכרה העגומה כי התבונה, ויצירה המובהק המדע, לא הניבו את התוצאות המיוחלות, לא סיפקו לאדם תשובות לשאלות הבערות שהעסיקו אותו ותחת זאת הפקירו אותו לעולם של "התקדמות מדומה ואכזבות מרות", עומדת גם ביסוד עבודתם של מקס הורקהיימר ותיאודור אדורנו – שניים מן הנציגים הבולטים של אסכולת פרנקפורט. אלא שהורקהיימר ואדורנו הרחיקו לכת יותר מהוסרל והאשימו את המודרניות לא רק באימפוטנציה, אלא בהונאה ממש. בחיבורם המשותף דיאלקטיקה של הנאורות, שנכתב ב־1944 וראה אור ב־1947, הציגו השניים את סיפורה של התבונה כמאבק מתמשך לשליטה, שהחל כבר בעידן העתיק. שחרורו לכאורה של האדם מעולו של המיתוס הקדום הניח את היסוד למיתולוגיה חדשה, זו של הנאורות, ולשעבוד הערמומי

שהיא מציעה במסווה של חירות. במקום לקדם חשיבה ביקורתית ורפלקסיבית, במקום לטפח רציונליות "מהותית", הכפיפה המודרניות את חברת ההמונים למרותה החמסנית והריקנית של הרציונליות האינסטרומנטלית:

התהליך הטכנולוגי, שהסובייקט התעצם אל תוכו לאחר שסולק מן ההכרה, נקי מרב-המשמעות של החשיבה המיתית כשם שהוא נקי מכל משמעות שהיא, שהרי התבונה עצמה הפכה כלי-שרת גרידא עבור מנגנון הכלכלה החובק כל. התבונה משרתת ככלי עבודה כללי, המוכשר לייצר את כל שאר כלי העבודה, כלי המכוון באורח נוקשה לתכלית, הרה-גורל (Verhängnisvoll, הרה-אסון), כמו העיסוק ביצור החומרי המחושב באורח דייקני, עיסוק שתוצאתו עבור בני האדם מתחמקת מכל תחשיב. בסופו של דבר מומשה שאפתנותה הישנה של התבונה לשמש כלי טהור עבור התכליות.⁵³

בהשראת הורקהיימר ואדורנו הפכה ההתנגדות לשלטונה המוחלט של הרציונליות האינסטרומנטלית למוטיב מרכזי בביקורת החברה המודרנית. הוגי דעות דוגמת ז'אן-פרנסואה ליוטאר וזיגמונט באומן, שהפנו עורף ל"נראטיב" של הקדמה, אימצו את טענתם של מלומדי אסכולת פרנקפורט כי המודרניות אינה כוח משחרר אלא סדר דכאני, וכי אין ראייה ניצחת יותר לזיוף שעליו היא מושתתת משגשוגה של כלכלת השוק. "ניצחון הטכנו-מדע הקפיטליסטי, שגבר על המועמדים האחרים לייעוד האוניברסלי של ההיסטוריה האנושית, הוא דרך נוספת להרוס את הפרויקט המודרני תחת מראית עין של מימוש", כתב ליוטאר. "שליטת הסובייקט באובייקטים שהושגו על ידי המדעים והטכנולוגיות העכשוויים אינה מלווה ביתר חירות, ביתר חינוך ציבורי או ביתר עושר המחולק בצורה טובה יותר".⁵⁴

כפי שממחישות טרוניות אלה, ההתקפה הרדיקלית על הנאורות ועל מורשתה מתקשה להשתחרר ממפח הנפש שהנחיל לה כישלונו המחפיר של המרקסיזם לצורתיו. בעוד שבתחילת המאה העשרים נדמה היה שהמודרניות מתקדמת בשני נתיבים עיקריים – האחד של הסדר הבורגני-ליברלי והאחר של האוטופיזם הסוציאליסטי – הרי חשיפת פניה האמיתיים של המשיחיות החילונית המרקסיסטית וקריסתה המדהדת הותירו בסוף אותה מאה אפשרות חברתית רציונלית אחת – ואחת בלבד. מבחינת האינטלקטואלים של השמאל הקיצוני, ובהם גם אלה שהתפכחו ממקסם השווא הקומוניסטי (באומן וליוטאר הם דוגמאות מייצגות), מדובר במצב עניינים בלתי נסבל. מנקודת מבטם,

הקפיטליזם היה ונותר שיטה מושחתת ומשחיתה, אולי הגרועה מכולן, ואם עלה בידה לצאת מנצחת מן המאבק הרעיוני, החברתי והכלכלי, כי אז יש דבר-מה רקוב מן היסוד במודרניות, בנאורות ובמורשת המערב בכללה. המענה היחיד לכוחו המתעצם של הרשע, מנקודת מבטם של החוגים האלה, הוא פיתוחה של ביקורת פוליטית, חברתית, תרבותית ופילוסופית, שאינה מבוססת עוד על דבקות באובייקטיביות וברציונליות אלא על אידיאל מופשט-משהו של "התנגדות" לסדר הקיים.⁵⁵

שימושה הגובר של המחשבה הביקורתית במושג "אשוויץ" כשם קוד לחטאיה של המודרניות⁵⁶ פער פתח לשורה של ניסיונות לכרוך יחדיו את שואת יהודי אירופה ואת תחלואיה של חברת הצריכה המערבית. ג'ורג' ריצר, סוציולוג בעל שם מאוניברסיטת מרילנד, מזהה, לדוגמה, בסיס משותף רחב בין מחנות ההשמדה הנאציים ובין רשת המזללות של מקדונלד'ס. ריצר, מבקר חריף של הקפיטליזם הגלובלי, מוקיע את מה שהוא מכנה ה"מקדונלדיזציה של החברה", המעדיפה את הכמות על פני האיכות ומשחיתה את צלם האדם בשם היעילות והטכנולוגיה הלא-אנושית.⁵⁷ הדרך מתאי הגז ומן המשרפות של אשוויץ ל"ביג מק" רק הולכת ומתקצרת מכאן:

רבים יחשבו שאין זה ראוי לדבר בנשימה אחת על השואה ועל מסעדות מזון מהיר. אך יש קו ברור ועקבי בניתוח הסוציולוגי של הרציונליות המודרנית, המוביל מן הביורוקרטיה לשואה וממנה למסעדת המזון המהיר. עקרונות הרציונליות של ובר ישימים לכל אחת מדוגמאות אלה. מתכנני השואה השתמשו בביורוקרטיה כאחד ממכשיריהם העיקריים. התנאים שאפשרו את השואה, בעיקר המערכת הרציונלית הפורמלית, לא חדלו להתקיים גם כיום. יתרה מזו, תהליך המקדונלדיזציה מעיד שהמערכת הרציונלית הפורמלית לא רק ממשיכה להתקיים, אלא אף מתרחבת בקצב דרמטי.⁵⁸

הטקסט הזה, חשוב לציין, מופיע במקראה סטנדרטית לתלמידי מדעי החברה. הוא מעיד באיזו קלות מתרחק השיח הרדיקלי מגבולות הטעם הטוב והשכל הישר. בזכות ההכללות הגורפות שמתירה המשוואה שואה=מודרניות, יכולים אקדמאים ואקטיביסטים שוחרי פרובוקציות לצייר את הדמוקרטיה הליברלית כתאומותיהן בכוח של הרודניות הטוטליטריות⁵⁹ ולהצמיד את התווית "נאציזם" לכל דבר שדבק בו רבב של ניהול רציונלי – בפרט אם הוא מזוהה עם הקפיטליזם התאגידי השנוא.

ברי שהגזמות וסילופים מעין אלה אינם שוללים לחלוטין את עצם הלגיטימיות של הביקורת על המודרניות בכלל ועל הנאורות בפרט. לביקורת כזו יש בהחלט על מה להסתמך. מי יוכל להכחיש שהתקוות הגדולות לגאולה החילונית של המין האנושי עלו בתוהו? ומי מאמין עוד בלב שלם שהמדע יוכל לספק לחיינו משמעות, וכי בכוחה של התבונה להחליף את האמונה ואת המסורת כמקור בלעדי ואוניברסלי לזהות, לביטחון ולנחמה? החיים בחברת ההמונים המודרנית רחוקים מאוד מן האידיאלים שעמדו לנגד עיניהם של הוגי הנאורות במאה השמונה-עשרה או של חסידי הפוזיטיביזם בני המאה התשע-עשרה. הניצול הפוליטי, הכלכלי והחברתי לא פס מן העולם ולמועקות הישנות נוספו חדשות – בדידות, ניכור, דיכאון, ציניות ואפתיה.

ועם זאת, הפרויקט המודרני איננו כישלון. במובנים רבים יש לראות בו דווקא הצלחה מסחררת. המדע אולי לא הצליח לספק את הערגות המטפיזיות ואת הכמיהות הרוחניות – האם התיימר אי-פעם לעשות כן? – אולם הוא הרחיב את גבולות עולמו של המין האנושי, חיזק את ביטחונו העצמי, העניק לו הגנה מסוימת (גם אם לא מושלמת) מפני כוחות הטבע וחסן אותו ביכולת לא רק לנצל את סביבתו, אלא גם, במידת הצורך, לשפרה ולתקנה. התבונה לא מילאה את החלל שנפער בנשמתו של האדם ולא הנחתה אותו אל המנוחה והנחלה, אבל היא ציידה אותו בכלים להבחין בין אמת ובין כזב, בין טיעונים מבוססים הראויים לבחינה מדוקדקת ובין אשליה, שיגיונות ורעיונות עוועים – שהנאציזם הוא אחד ההרסניים שבהם. קשה להפריז בערכן של תרומות אלה; הבחירה אם להשתמש בהן באופן ראוי אם לאו נתונה לבני האנוש, והאחריות על התוצאות מוטלת אף היא על כתפיהם.

ההגות הרדיקלית מבקשת לשכנע אותנו כי פולחן הרציונליות האינסטרומנטלית השחית כל חלקה טובה בחברות הבורגניות-ליברליות. אולם האמת היא שחברות אלה, בלתי מושלמות ככל שתהיינה, מקיימות רבים מן התנאים המאפשרים גם לרציונליות מהותית לפרוח: הן פתוחות, מעודדות חילופי מידע ורעיונות ומפגינות נכונות – המגיעה לעתים עד כדי להיטות ממש – לביקורת עצמית. ואף שהשקפות סהרוריות מוצאות בהן לעתים קרקע פורייה, הנזק שאלה מחוללות מוגבל בהשוואה לחורבן שגורמות האידיאולוגיות הדוגמטיות של המשטרים האוטוריטריים.

המודרניות אינה מנגנון אל-כשל; היא אינה חסינה מפני התפרצויות המוניות של קנאה, תסכול, זעם ושנאה, העלולות לגרור גם את המתוחכמת שבאומות

אל התהום. דרכו של הנאציזם-סוציאליזם לשלטון ופשעיו המחרידים מדגימים זאת באופן נחרץ. אבל הנוגדן היעיל ביותר לקנאות ולאמונות ההבל – שהרייך השלישי היה רק אחד הנשאים שלהן בעידן הנוכחי – טמון עדיין בחשיבה הנאורה, בשיקול הדעת הרציונלי ובנאמנות לערכים המוסריים הנעלים שהמערב נאבק במשך זמן כה רב להנחילם לעולם כולו.

יקי מנשנפרוינד הוא חוקר בתחום הפילוסופיה של הרציונליות.

הערות

1. ג'ונתן ליטל, נומוח החסד, תרגם ניר רצ'קובסקי (תל אביב: כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2008), עמ' 531.
2. Philippe Lacoue-Labarthe, "Neither an Accident nor a Mistake," *Critical Inquiry* 15:2 (Winter 1989), p. 484.
3. Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust* (Ithaca: Cornell University, 1991), p. 17 (להלן מודרניות והשוואה).
4. Richard Rubenstein, "Modernization and the Politics of Extermination," in Michael Berenbaum, ed., *A Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis* (New York: New York University, 1990), p. 20.
5. עדי אופיר, לשון לרע: פרקים באונטולוגיה של המוסר (תל אביב וירושלים: עם עובד ומכון ון ליר, 2000), עמ' 370.
6. Robert Proctor, *The Nazi War on Cancer* (Princeton, N.J.: Princeton University, 1999), p. 16. פרוקטור מקדיש את ספרו למחקר הסרטן בגרמניה, שהיה לא רק מפותח במיוחד (הרופאים הגרמנים היו הראשונים שהוכיחו את הקשר בין עישון ובין סרטן הריאות, למשל), אלא גם הוביל לחקיקה ולאכיפה מניעתית, שנחשבות למתקדמות אפילו במושגים של ימינו.
7. Anton Pavlovich Tchekhov, *The Note-Books of Anton Tchekhov*, trans. Samuel Solomonovitch Koteliansky and Leonard Woolf (New York: Huebsch, 1921), p. 4.
8. התר פרינגל, זנע הפורענות: המדענים של הימלר, תרגמה דפנה ברעם (ירושלים: כתרו והוצאת עברית, 2007).

-
9. ראה בהקשר זה מייקל ברליי, הרייך השלישי: היסטוריה חדשה, תרגמה עדית זרטל (תל אביב: כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2007), עמ' 345–398.
10. Elof Axel Carlson, *The Unfit: A History of a Bad Idea* (Cold Spring Harbor, N.Y.: Cold Spring Harbor, 2001); מינה גראור ודן גראור, אאוניקה: השבחה האיכות החורשתית של האדם (תל אביב: משרד הביטחון, 1992).
11. מצוטט אצל אילנה ארבל, פוקו וההומניזם (תל אביב: כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2006), עמ' 64.
12. מישל פוקו, חולדות המינוח I: הרצון לדעת, תרגם גבריאל אש (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1996), עמ' 94.
13. פוקו, הרצון לדעת, עמ' 94.
14. פוקו, הרצון לדעת, עמ' 92.
15. פוקו, הרצון לדעת, עמ' 92.
16. Detlev Peukert, "The Genesis of the 'Final Solution' from the Spirit of Science," in Thomas Childers and Jane Caplan, eds., *Reevaluating the Third Reich* (New York: Holmes & Meier, 1993), pp. 234-252 (להלן "הולדת הפתרון הסופי").
17. פויקרט, "הולדת הפתרון הסופי", עמ' 236.
18. פויקרט, "הולדת הפתרון הסופי", עמ' 247.
19. קרל שמיט, תיאולוגיה פוליטית, תרגם רן הכהן (תל אביב: רסלינג, 2005), עמ' 35.
20. פרינגל, נזע הפורענות, עמ' 8–9.
21. פרינגל, נזע הפורענות, עמ' 56.
22. ברליי, הרייך השלישי, עמ' 348.
23. עצם הטענה כי המדע שואף לאובייקטיביות מבחינה ערכית או אמור לשאוף לה מעוררת התנגדות עזה בקרב חסידי העמדה הפוסט-מודרנית. לדברי זיגמונט באומן, למשל, התנתקותו של המדע מן "הלחצים הנורמטיביים" של האתיקה ושל הדת עשתה אותו עיוור ואילם מבחינה מוסרית, ומטילה עליו אחריות עקיפה ל"פתרון הסופי". באומן שוכח, כמדומה, ש"המדע הנאצי" לא היה חף מערכים או מאמונות. אדרבה: הוא היה מחויב לחלוטין להשקפת העולם ההיטלראית, ובדיקו משום כך כשל באופן מעורר פלצות. ראה באומן, מודרניות והשוואה, עמ' 108.
24. אפשר להבין את זעמו של ההיסטוריון מייקל ברליי לנוכח טיעונו של פויקרט. "על איזה 'מדע' בדיקו נסב הקשקוש היומני הזה?" הוא מתרעם. "המדע המסביר את מקורותיו של היקום ואת מתארו, את השינויים האקלימיים על השמש, המדע שחיסל במידה רבה את הכולרה ואת המלריה וטיהר את מי השתייה באסיה ובאפריקה?" Michael Burleigh, *Ethics and Extermination: Reflections on Nazi Genocide* (Cambridge: Cambridge University, 1997), p. 180.
25. Christopher Browning, "The German Bureaucracy and the Holocaust," in Alex Grobman and Daniel Landes, eds., *Genocide: Critical Issues of the Holocaust* (Los Angeles: Simon Wiesenthal Center, 1983), p. 148.
-

-
- Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, trans. A.M. Henderson .26
and Talcott Parsons (New York: Free Press, 1966), p. 338
- Max Weber, *Economy and Society*, trans. Guenther Roth and Claus Wittich, vol. 1, .27
(Totowa, N.J.: Bedminster, 1968), p. liii
28. פרנץ נוימן, במלכות השטן (בהמות), תרגם חיים גליקשטיין (מרחביה: הקיבוץ הארצי
והשומר הצעיר, 1943).
- Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, revised edition (New York: Holmes
and Meier, 1985) (להלן השמדת יהודי אירופה). .29
30. הילברג, השמדת יהודי אירופה, כרך א, עמ' ix.
31. הילברג, השמדת יהודי אירופה, כרך ג, עמ' 998.
32. ג'ונתן ליטל מספר כי הופעתו של הילברג בסרטו של קלוד לנצמן שואה (הילברג היה
המראיין היחיד בסרט שלא היה עד לאירועים המתוארים) הכתה אותו בהלם וחשפה אותו
לצד הביורוקרטי של השמדה. ראה ג'ונתן ליטל ופייר נורה, "שיחה על הרומן וההיסטוריה",
בתוך ג'ונתן ליטל, נופות החסד: הפולמוס, תרגם ניר רצ'קובסקי (תל אביב: כנרת, זמורה-ביתן,
דביר, 2008), עמ' 33.
33. המונחים "פונקציונליזם" ו"אינטנציונליזם" בהקשר של חקר השואה נטבעו ב-1981 בידי
Tim Mason, "Intention and Explanation: ראה מאסון. A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism," in Gerhard Hirschfeld
and Lothar Kettner, eds., *Der Fahrerstaat: Mythos und Realität* (Stuttgart: Klett-Cotta,
1981), pp. 21-40. לתיאור בהיר ומאיר עיניים של הפולמוס בין האסכולות ראה בעז נוימן,
אציים (תל אביב: משרד הביטחון, 2007), עמ' 150-179.
34. באומן, מודרניות והשואה, עמ' 87.
35. באומן, מודרניות והשואה, עמ' 13. השורות המצוטטות לקוחות מתרגום לעברית
של חלקים נבחרים בספר, תרגום שהופיע בכתב העת תיאוריה וביקורת. ראה זיגמונד באומן,
"מודרניות ושואה: על הרציונליות האינסטרומנטלית של מנגנון השמדה", תרגמה מירי קרסין,
תיאוריה וביקורת 9 (חורף 1996), עמ' 126.
36. באומן, מודרניות והשואה, עמ' 91.
37. באומן, מודרניות והשואה, עמ' 91.
38. באומן, מודרניות והשואה, עמ' 74.
39. באומן, "על הרציונליות האינסטרומנטלית", עמ' 128; באומן, מודרניות והשואה, עמ' 17,
- ההדגשות במקור.
40. באומן, "על הרציונליות האינסטרומנטלית", עמ' 136; באומן, מודרניות והשואה, עמ' 99.
41. תיאור זה מזכיר, ולא במקרה, את טענתה מעוררת המחלוקת של חנה ארנדט ש"הצרה
עם אייכמן הייתה בדיקת שרבים כל כך היו כמותו, ושרבים מהם לא היו סוטים ולא סדיסטיים,
שהם היו, והם עדיין, נורמליים עד אימה. מנקודת המבט של המוסדות המשפטיים שלנו ושל
נורמות השיפוט המוסרי שלנו, הנורמליות הזאת מבעיתה הרבה יותר מכל מעשי האכזריות גם
-

יחד, כי משתמע ממנה – כפי שנאמר בנירנברג שוב ושוב על ידי נאשמים ועל ידי פרקליטיהם – שהטיפוס החדש הזה של פושע, שהוא למעשה 'אויב המין האנושי', מבצע את פשעיו בנסיבות המונעות ממנו כמעט כל אפשרות לדעת או להרגיש שהוא עושה עוול". ראה חנה ארנדט, א"יכמן בירושלים: דו"ח על הבנאליות של הרוע, תרגם אריה אוריאל (תל אביב: בבל, 2000), עמ' 287.

42. באומן, "על הרציונליות האינסטרומנטלית", עמ' 139; באומן, מודרניות והשוואה, עמ' 104.

43. באומן, מודרניות והשוואה, עמ' 11.

44. יהודה באואר, הרהורים על השואה, תרגם יוסף ונקרט (ירושלים: יד ושם ומכון בן-גוריון, 2008), עמ' 86.

45. יש גם מי שמנסים להציג את עצם הכוונה הנאצית להיפטר מן היהודים כשאיפה רציונלית. ההיסטוריונים גן עלי וסוזנה היים טוענים כי מדיניות ההשמדה לא הונחתה על ידי אידיאולוגיה גזענית, אלא על ידי אינטרסים כלכליים טהורים: מקסום היכולות היצרניות של הרייך השלישי על ידי סילוקן של אוכלוסיות שנתפסו בעיני הטכנוקרטנים הנאציים כ"מטען עודף". ראה סוזנה היים ועלי גן, "השוואה ומדיניות האוכלוסין: מחשבות בדבר תולדות ההכרעה על 'הפתרון הסופי'", יד ושם: קובץ מחקרים כ"ד (1995), עמ' 33-53. לביקורת מקיפה ויסודית על עמדתם של גן והיים, ראה באואר, הרהורים על השואה, עמ' 96-98; On Dan Diner, "Rationality and Rationalization: An Economic Explanation of the Final Solution," in Dan Diner, *Beyond the Conceivable: Studies on Germany, Nazism and the Holocaust* (Berkeley, Calif.: University of California, 2000), pp. 138-159.

46. שאול פרידלנדר, קיטש ומוות: על השתקפות הנאציזם, תרגמה ג'ני נבות (ירושלים: כתר, 1985), עמ' 113. לדוגמאות נוספות של הקרבת האינטרס הרציונלי בשם "הפתרון הסופי", ראה דוד בנקיר, "מודרניזציה והרציונליזציה של ההשמדה", יד ושם: קובץ מחקרים כ"ד (1995), עמ' 79-96.

47. פרידלנדר, קיטש ומוות, עמ' 113.

48. יעקב טלמון, מיתוס האומה וחזון המהפכה, תרגם ארי אבנר, כרך ב (תל אביב: עם עובד, 1981), עמ' 638.

49. בעז נוימן, ראיית העולם הנאצית (חיפה: אוניברסיטת חיפה וספריית מעריב, 2002), עמ' 29-30.

50. בעז נוימן נוגע בנקודה זו כאשר הוא מצביע על המגבלות של הגישה הפונקציונליסטית בחקר השואה: "ההיסטוריונים הפונקציונליסטיים מתארים את השתלשלות העניינים בכל הנוגע לפתרון הבעיה היהודית כשרירותית ואקראית במידה רבה. ואולם, הם אינם נותנים את דעתם לעובדה שגם אם מדובר בתהליך של ניסוי וטעייה, או בתהליך נסיבתי שהגורם המרכזי בו הוא האלתור – המוטיבציה הגרמנית-הנאצית לפתור את הבעיה היהודית נותרה משתנה קבוע בסיפור. אם אמנם מדובר בתהליך של ניסוי וטעייה, מדוע ממשיכים הנאצים לנסות לפתור את הבעיה לאחר שנכשלו בשלב הראשון, עם הטלת החרם על עסקים יהודיים? ההיסטוריונים הפונקציונליסטיים בהחלט מציגים היטב את המרכיב השרירותי בסיפור, אולם בנקודות התפר בין ניסיון אחד לפתרון הבעיה לבין ניסיון אחר, הם נכשלים. חרף השרירותיות והאלתור, קיים ברקע הדברים 'דחף' כלשהו". נוימן, נאציזם, עמ' 177-178.

-
51. עמנואל קאנט, "תשובה לשאלה: נאורות מהי?", תרגם ידידיה פלס, בתוך עזמי בשארה (עורך), הנאורות: פרויקט שלא נשלם? עש מסות על נאורות ומודרניזם (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1997), עמ' 45.
52. אדמונד הוסרל, משבר המדעים האירופיים והפנומולוגיה הטרונסצנדנטלית, תרגם דוד זינגר (ירושלים: מאגנס, 1996), עמ' 35–36.
53. מאקס הורקהיימר ותאודור ו' אדורנו, "דיאלקטיקה של הנאורות, פרק ראשון: מושג הנאורות", תרגמו צבי טאובר ומשה צוקרמן, מטפורה 5 (חורף 2002), עמ' 41–42; וראה גם בתרגום המלא לאנגלית, Max Horkheimer and Theodor W. Adorno, *Dialectic of Enlightenment*, trans. John Cumming (New York: Continuum, 2000), p. 30.
54. ז'אן פרנסואה ליוטאר, הסברים על הפוסטמודרני, תרגם אמוץ גלעדי (תל אביב: רסלינג, 2006), עמ' 35.
55. ראה Frederick Crews, *Skeptical Engagements* (New York: Oxford University, 1986), pp. 138-139.
56. בלשונו של ליוטאר: "'אושוויץ' עשוי להיתפס כשם הפרדיגמתי ל'אי-ההשלמה' הטרגית של המודרניות". ראה ליוטאר, הסברים על הפוסטמודרני, עמ' 35.
57. George Ritzer, *The McDonaldization of Society* (Thousand Oaks, Calif.: Pine Forge, 1993).
58. ג'ורג' ריצר, תיאוריות סוציולוגיות מודרניות, תרגם יורם שדה (רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 2006), עמ' 495. באורח אירוני, הטיעון שמעלה ריצר מזכיר התבטאות של הפילוסוף הגרמני מרטין היידגר, שהיה חבר המפלגה הנאצית ושירת אותה בנאמנות (אם כי בחוסר הצלחה) כרקטור של אוניברסיטת פרייבורג בשנים 1933–1934. בהרצאה שנשא ב'1 בדצמבר 1949, תקף היידגר – מבקר רב-השפעה של התרבות הטכנולוגית – את החקלאות המודרנית ההופכת ל"תעשיית מזון ממוכנת", וקבע כי "היא זהה מהותית לייצור הגופות בתאי הגזים ובמחנות ההשמדה, להטלת סגר על אומות והרעבתן ולייצור פצצות מימן". ראה Victor Farías, *Heidegger and Nazism*, trans. Paul Burrell and Gabriel Ricci (Philadelphia: Temple University, 1989), p. 287.
59. ברוח זו יכול הוגה הדעות רב-השפעה ג'ורג'ו אגמבן לטעון, למשל, כי "המחנה הוא הפרדיגמה הביר-פוליטית היסודית של המערב". Giorgio Agamben, *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, trans. Daniel Heller-Roazen (Stanford, Calif.: Stanford University, 1998), p. 181.